

Impact Factor – 6.261 | Special Issue - 156 | March 2019 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

**RECONNECTING WITH
THE PRINCIPLES AND
PRACTICES OF TRIBAL LIFE
PAST AND PRESENT**

- GUEST EDITOR -

Prin. Dr. Ravindra B. Ghagas

- CHIEF EDITOR -

Dr. Dhanraj T. Dhangar

- EXECUTIVE EDITORS -

Dr. Anjali R. Mascarenhas
Mr. Shirish B. Jadhav | Mr. Vipul S. Thakare

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

६०.	आदिवासी विभागात संरचनात्मक विकासासाठी शासकीय योजना	१८५
	डॉ. रमेश पदु म्हात्रे	
६१.	पालघर जिल्ह्यातील कुपोषणाचा एक चिकित्सक अभ्यास.....	१८८
	प्रा. रुपेश भाऊ गायकर	
६२.	पर्यटनाची ग्रामीण भागाच्या विकासातील भूमिका	१९२
	श्री. जनार्दन भाऊ वारधडे	
६३.	महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातीचे सांस्कृतिक जीवन "लोकसाहित्य आणि नृत्यप्रकार"	१९४
	सौ. ज्योती रामराव रामोड	
६४.	वारली समाजातील लोकनृत्यांचा अभ्यास.....	१९८
	सौ. लतीका पंकज पाटील	
६५.	आदिवासींच्या श्रद्धा आणि धर्म	२०१
	प्रा.डॉ. माहेश्वरी वीरसिंग गावित	
६६.	भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत शाश्वत पर्यटन विकासाचा परिणाम	२०५
	प्रा. नितिन वि. खरात	
६७.	आदिवासी गोंड/गोंडी जमातीचा अभ्यास.....	२०९
	प्रा. सौ. रिद्धिसिध्दी सुरेश गायकवाड	
६८.	ग्रामीण भागातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी ग्रंथालय परिचय आणि ग्रंथप्रदर्शन प्रेरणादायी उपक्रम.....	२११
	श्री. राजेश लहानू शिंगडा	
६९.	मराठी चरित्र वाङ्मय:- प्रेरणा आणि विकास.....	२१३
	प्रा. शरद मोहन पाटील	
७०.	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील मराठी कविता	२१७
	प्रा. गोकुळ शिखरे	
७१.	कोकणातील कातकरी समाजातील लोप पावत चाललेल्या शिकारीच्या कला व त्यामुळे संपुष्टात येत असलेली शिकारीची आयुधे एक अभ्यास	२२०
	डॉ.सुभाष अमर सावंत	
७२.	मराठवाड्यातील सण उत्सवामध्ये सादर होणारी लोककला : सोंग	२२२
	श्री. सुनिल सदाशिवराव कांबळे	
७३.	आंबेडकरी चळवळीतील भिल्ल आदिवासी	२२५
	कु. सुनिता सावरकर	
७४.	महाविद्यालय ग्रंथालयातील माहिती साक्षरता : काळाची गरज	२२८
	डॉ. वैभव प्रफुल्ल पंडित	
७५.	ग्रामीण शिक्षणातून ग्रामीण पुनर्रचना आणि आदिवासी विकास	२३१
	डॉ. रविंद्र भागोजी घागस	
७६.	माणदेशातील धनगर जमातीचा देव्हारा	२३५
	प्रा.श्री. महादेव दिनकर इरकर	
७७.	रोजगारासाठी स्थलांतर झालेल्या आदिवासी समाजाच्या समस्या	२३९
	प्रा. प्रकाश विष्णू घरात	
७८.	"ख्वाडा" चित्रपटातून दर्शविलेले आदिवासी जिवन : एक संवाद शास्त्रीय अभ्यास	२४२
	रमेश अंबादासराव वाघ	

रोजगारासाठी स्थलांतर झालेल्या आदिवासी समाजाच्या समस्या

प्रा. प्रकाश विष्णू घरत

सहयोगी प्राध्यापक - ग्रामीण विकास

सोनोपंत दांडेकर महाविद्यालय - पालघर, जि. पालघर

प्रस्थावना :

आपल्या देशाला अति प्राचिन आणि वैविध्यपूर्ण अशी आदिवासी संस्कृती लाभली आहे. भारतात जवळ-जवळ ७०० आदिवासी जमाती आहेत. त्यापैकी ४५ टक्के जमाती महाराष्ट्रात आढळतात. प्रत्येक आदिवासी जमातीच्या रूढी, परंपरा व जीवन जगण्याच्या पध्दती वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. आदिवासी त्यांची संस्कृती, परंपरा, व्यवसाय यांचा विचार करता हा समाज मागासलेला पहावयास मिळतो. उदरनिर्वाहाचे तोंस साधन नसल्यामुळे मिळेल ते काम व व्यवसाय करून आपला उदरनिर्वाह करावा लागतो.

आदिवासी समाज दुर्गम भागात वास्तव्य करून राहतात.

त्यांच्याकडे दळणवळण साधनाची कमतरता असून वास्तव्य करीत असलेल्या काही भागात अजून वीजही पोहचली नाही. बऱ्याच भागात आरोग्य केंद्र नाहीत, शाळांची उपलब्धता नाही. स्थानिक भागात रोजगार उपलब्ध नाही. त्यामुळे अनेक समस्यांना त्यांना तोंड द्यावे लागते आणि या सर्वांचाच परिणाम त्यांच्या जीवनमानावर झालेला दिसतो.

ग्रामीण भागातील लोकांचे उदरनिर्वाहाचे एकमेव साधन शेती व शेतमजुरी आहे. पण आदिवासी लोकांकडे शेती अल्पप्रमाणात आहे तर बहुसंख्य आदिवासी भूमीहीन आहेत. त्यामुळे त्यांना शेती व शेतमजुरी यावरच अवलंबून राहावे लागते. त्यामुळे शेती हंगामानंतर रोजगाराचा व उदरनिर्वाहाचा प्रश्न निर्माण होतो.

समस्या विधान :

आदिवासी समाजामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण अल्प असल्यामुळे तांत्रिक व कौशल्याची कामे (Technical & Skills) करण्यासाठी मर्यादा येतात. त्यामुळे कमी कौशल्याची व अंगमेहनतीची कामे करण्यासाठी त्यामध्ये रोजगार मिळविण्यासाठी त्यांना शेती हंगामानंतर स्थलांतर करावे लागते. हा रोजगार वीटभट्टी व्यवसाय, रेती व्यवसाय, खाणकाम, मासेमारी अशा व्यवसायांमध्ये रोजगारानिमित्त स्थलांतरीत व्हावे लागते. मात्र त्याठिकाणी काम करत असताना त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

गृहीतक :

रोजगारासाठी स्थलांतर केल्यामुळे त्या ठिकाणी अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत असले तरी, रोजगार मात्र उपलब्ध होतो.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम आधार सामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने विविध पुस्तके, मासिके, विविध संकेत स्थळे व संशोधन प्रबंध इत्यादींचा संशोधनासाठी वापर केला आहे.

अभ्यासाची व्याप्ती :

शोधनिबंधाच्या अभ्यास विषयाची व्याप्ती पालघर जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात केल्या जाणाऱ्या वीटभट्टी, रेती, खाणकाम या ठिकाणांच्या क्षेत्रापुरता आहे.

रोजगारासाठी स्थलांतरीत होणाऱ्या आदिवासी समाजाच्या

समस्या :

आपल्या देशातील ग्रामीण भागातील लोकांचे शेती हेच उत्पादनाचे व उदरनिर्वाहाचे साधन असून, या शेतीचे स्वरूप हंगामी आहे. कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण अधिक आहे. म्हणजेच निसर्गतः पडणाऱ्या पावसावर शेती व्यवसाय केला जात असल्यामुळे व्यवसायावर अवलंबून असणाऱ्या लोकांना व शेतमजुरांना पावसाळी हंगामातच रोजगार उपलब्ध होतो व उर्वरित हंगामात उदरनिर्वाहासाठी, रोजगार मिळविण्यासाठी ह्या लोकांना स्थलांतर करावे लागते. हे स्थलांतर स्थानिक भागात, तालुक्यात, जिल्ह्यात अनेक लहान, मोठ्या व्यवसायांमध्ये रोजगारानिमित्त होत असते. यामध्ये प्रामुख्याने वीटभट्टी व्यवसाय, रेती व्यवसाय, खाणकाम, मासेमारी, शेतीची कामे या व्यवसायांमध्ये रोजगारासाठी स्थलांतर होत असते व त्याठिकाणी रोजगारासाठी सहा ते सात महिने वास्तव्य करून राहावे लागते. त्यावेळी त्यांना त्या ठिकाणी अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो.

देशातील वाढत्या लोकसंख्येचा अन्नधान्या प्रश्नाबरोबरच रोजगाराचाही प्रश्न सोडवायचा असेल तर शेती बरोबरच ग्रामोद्योगाचाही विकास करणे आवश्यक आहे. कारण ग्रामोद्योग हे रोजगाराभिमुख असतात. त्यासाठी शेती बरोबरच शेतीशी संबंधीत विविध जोड व पूरक व्यवसायांचा विकास करणे आवश्यक आहे. यासाठी अशा व्यवसायांचा विचार करायला हवा की, ज्या व्यवसायातून उत्पादित होणाऱ्या मालाला, वस्तूला मागणी तर असेलच, पण त्यामधून मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मितीही होईल. शिवाय हे व्यवसाय स्थानिक भागात उपलब्ध असलेल्या नैसर्गिक साधन संपत्तीवर आधारीत असतील आणि कुशल-अकुशल अशा सर्वच क्षेत्रातील व्यक्तींना रोजगाराची संधी उपलब्ध करून देतील अशा व्यवसायांना अधिक प्राधान्य दिले पाहिजे.

ग्रामीण औद्योगिकीकरण साध्य करण्यासाठी साह्यभूत ठरणाऱ्या व्यवसायांचा विचार करता साक्षर-निरक्षर, कुशल-अकुशल अशा सर्वच क्षेत्रातील लोकांना सामावून घेणाऱ्या व्यवसायांचा प्रामुख्याने विचार करता यामध्ये वीटभट्टी व्यवसाय, रेती व्यवसाय, खाणकाम व्यवसाय अशा व्यवसायांमध्ये रोजगारासाठी स्थलांतर करणाऱ्या लोकांना त्याठिकाणी प्रत्यक्ष काम करताना व कामाच्या ठिकाणी वास्तव्य करताना कोणकोणत्या अडचणींना सामोरे जावे लागते याचा

अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

आदिवासी समाजातील लोकांना ज्या व्यवसायांमध्ये रोजगारासाठी स्थलांतर करावे लागते ते व्यवसाय हंगामी असून ते बंदिस्त जागेत करता न येणारे व्यवसाय असून मोकळ्या जागेवर केले जाणारे व्यवसाय आहेत. शिवाय या व्यवसायातील कामाचे स्वरूप पाहता त्याच ठिकाणी राहून कामे करावी लागतात. त्यामुळे तेथील परिस्थितीशी मिळते - जुळते घेवून काम करावे लागते. ह्या व्यवसायातून मिळणारी मजुरी ही कामगारांच्या अंगमेहनतीवर, त्यांच्या काबाड कष्टावर अवलंबून असते. त्यामुळे जास्तीत जास्त मजुरी मिळविण्यासाठी त्यांना स्वतःकडे दुर्लक्ष करून, खुप मेहनत करून जास्तीत जास्त मजुरी कशी मिळेल याचा विचार करावा लागतो. त्यामुळे ह्या समस्या/अडचणीकडे दुर्लक्ष करून काम करत असतात.

१) कौटूंबिक समस्या / अडचणी :

कोणताही उद्योग व्यवसाय म्हटला की त्यामध्ये अडचणी, समस्या ह्या असतातच त्याचप्रमाणे ह्या कामगारांना सुद्धा समस्या/अडचणींचा सामना करावा लागतो. यातील प्रमुख अडचण म्हणजे त्यांना गाव सोडून कामाच्या ठिकाणी राहावे लागते. त्याठिकाणी तात्पुरत्या निवाऱ्याची सोय करावी लागते. ती सुद्धा उघड्यावरच आणि हे व्यवसाय एखाद्या निर्जन ठिकाणी असल्याने समस्येत भरच पडते. कारण लहान मुलांना घेवून बाहेर थंडीत राहणे. भल्यापहाटे कामाला सुरुवात करणे. वीटभट्टीवर काम करताना ३.०० वाजता उठणे, ओल्या मातीत काम करणे, रेती व्यवसायात सकाळी सकाळी पाण्यात जाणे. खुप त्रासाचे असते. शिवाय मध्येच अवेळी येणाऱ्या पावसामुळे समस्येत अडचणीत भरच पडते.

२) घर, शेतीकडे दुर्लक्ष :

गाव सोडून आल्यामुळे घराकडे, शेतीकडे दुर्लक्ष होते. घराचे नुकसान होते. घरावरील कौले, लाकडे तसेच शेतावरील झाडे, फळझाडे, चोरीस जातात.

३) मुलांच्या शिक्षणाचा प्रश्न :

रोजगारासाठी स्थलांतर हे गावापासून लांब होत असल्यामुळे कुटूंबातील लहान मुलांना सोबत घेवूनच जावे लागते. त्यामुळे मुलांच्या शिक्षणाचा प्रश्न निर्माण होतो. अर्ध्यातच शिक्षण सोडून मुलांना सोबत घेवून जावे लागते.

४) आरोग्याचा प्रश्न :

कामाच्या ठिकाणी पुरेशा व शुध्द पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न निर्माण होतो. त्यामुळे दुषित पाण्यामुळे आरोग्य विषयक इतर समस्या निर्माण होतात.

५) अन्न धान्याची समस्या :

रोजगारासाठी दुसऱ्या गावात स्थलांतरीत झाल्यामुळे त्याठिकाणी आपल्या रेशनकार्डवर स्वस्त धान्य दुकानातून धान्य मिळविता येत नाही. त्यामुळे रेशनिंगचा प्रश्न उद्भवत असतो.

६) लाईटची समस्या :

स्थलांतरीत झाल्यामुळे कामाच्या ठिकाणी तात्पुरती सोय करून राहावे लागते. अशा वेळ पुरेशा प्रकाशाअभावी अंधारात बाहेर साप विंचू दंश होण्याच्या घटना घडत असतात.

७) कामगार कायदा माहितीचा अभाव :

या व्यवसायांना उद्योग व्यवसायाचे स्वरूप असल्यामुळे शासनाच्या धोरणा प्रमाणे काही कामगार कायदे लागू होतात. पण त्याची त्यांना माहिती नसल्यामुळे याकडे कोणी गांभीर्याने पाहत नाही. उदा. किमान वेतन कायदा, नुकसान भरपाई कायदा, बालमजुर कायदा, इत्यादी होय. त्यामुळे काम करताना जखम झाली, अपघात घडला, ताप आला तर त्याकडे दुर्लक्ष करून काम करत असतात. कारण आजारपणात किंवा अपघातात भरपाई रजा मिळत नाही. त्यामुळे फारशा सुट्ट्या न घेता काम करत असतात.

८) इतर समस्या :

वरील समस्या बरोबरच कामगारांच्या काही वैयक्तीक समस्यांना सामोरे जावे लागते. जसे थंडीने हात पाय फुटणे, कंबर दुखी, काम करताना जखम होणे यासारख्या समस्या उद्भवतात पण कामगार सुद्धा या समस्यांचा फारसा बाऊ न करता काम करत असतात. कारण ह्या व्यवसायांमध्ये कामाचे स्वरूप हे त्यांच्या अंगमेहनतीवर ठरवून दिलेले असते. त्यामुळे कामगार जास्तीत जास्त मेहनत करून जास्तीत जास्त मजुरी मिळविण्याच्या प्रयत्नात असतात. अशावेळी ह्या समस्यांकडे दुर्लक्ष करून जास्तीत जास्त मजुरी कशी मिळेल याचा विचार करतो.

या व्यवसायांमध्ये काम करणाऱ्या कामगारांना प्रत्यक्ष कामाच्या ठिकाणी व काम करताना अनेक समस्या/अडचणींना सामोरे जावे लागते. कारण कामाचे स्वरूप हंगामी असल्यामुळे कायम स्वरूपी उपाययोजना केल्या जात नाहीत. शिवाय त्यांच्या समस्येला वाचा फोडण्यासाठी त्यांची संघटना नाही याठिकाणी हंगामातच कामगार अनेक ठिकाणाहून एकत्र आलेले असतात. त्यामुळे ते एकमेकांना फारसे ओळखत सुद्धा नाही म्हणून त्यांची एकी होत नाही. शिवाय बरेचसे कामगार व मालक यांचे संबंध अनेक वर्षांपासूनचे असल्यामुळे त्यांना संघटनेची गरज भासत नाही. मात्र वसई तालुक्यात श्री. विवेक पंडीत यांची 'विधायकसंसद' तर पालघर तालुक्यामध्ये श्री. काळूराम धोदडे यांची भूमीसेना या संदर्भात काम करताना दिसते.

या व्यवसायांमध्ये कामगारांचा एकूण विचार करता या व्यवसायांमुळे समाजातील जो दुर्बल घटक आहे तो दुर्लक्षित असून शिक्षणापासून दूर आहे, तांत्रिक कौशल्यापासून दूर आहे, अकुशल वर्ग असून रोजगारासाठी वणवण भटकणारा असा हा समाज असून या समाजाला अशा व्यवसायांमुळे स्थलांतरीत का होईना पण रोजगार उपलब्ध होत आहे. मात्र त्या ठिकाणी कामगारांना काही समस्या/अडचणींना तोंड द्यावे लागते व आपला उदरनिर्वाह करावा लागतो.

या शोधनिबंधाच्या अभ्यासामध्ये समस्या विधान व गृहीतकांची पडताळणीनंतर समस्यांचा विचार करून खालीलप्रमाणे शिफारशी सुचविण्यात आल्या आहेत.

शिफारशी :

१) या व्यवसायांमध्ये काम करण्यासाठी स्थलांतरीत होणाऱ्या कामगारांना प्रमुख अडचण निवासाची सोय होय. त्यासाठी ज्या उत्पादकांकडे कामगार म्हणून काम करतात. त्या उत्पादकाने कामगारांकरिता तात्पुरता पण व्यवस्थित निवाऱ्याची सोय करणे आवश्यक आहे.

- २) या व्यवसायांवर काम करण्यासाठी कामगारांना आपले पूर्ण कुटूंब घेवून स्थलांतरीत व्हावे लागते अशा वेळी त्यांच्या मुलांचा शिक्षणाचा प्रश्न निर्माण होतो. तर काही मुले अर्धावरच शिक्षण सोडून आई-वडिलांना मदत करतात. अशा कामगारांच्या मुलांसाठी शासनाकडून पुरेशा प्रमाणात त्याच ठिकाणी शिक्षणाची व्यवस्था (भोंगाशाळा) करावी. तसेच आश्रमशाळांची सोय करावी.
- ३) कामाच्या ठिकाणी त्यांना शुध्द व स्वच्छ पिण्याचे पाणी मिळेल याची व्यवस्था मालकांनी करायला पाहिजे. कारण अशुध्द पिण्याच्या पाण्यामुळे त्यांना रोग व आजार उद्भवतात.
- ४) कामगार ज्या ठिकाणी काम करतात व वास्तव्य करतात. त्या ठिकाणी लाईची व्यवस्था करावी कारण अंधारात व उघड्यावर झोपल्यामुळे सर्पदंश, विंचूदंश होण्याची अनेक उदाहरणे पहावयास मिळतात. म्हणून लाईटची व्यवस्था असावी.
- ५) या व्यवसायांमध्ये काम करणारे कामगार हे हंगामी काम करत असून ते निरक्षर असल्याने कामगार कायद्याचे ज्ञान त्यांना नसते त्यामुळे काम करताना जखम झाली, अपघात झाला तरी त्याकडे दुर्लक्ष करून रोजगार बुडेल म्हणून काम करत असतात म्हणून त्यांना कामगार कायद्याची माहिती करून द्यावी.
- ६) या क्षेत्रात काम करणारे कामगार निरक्षर असल्याने त्यांच्या कामाची नोंद ठेवणे आवश्यक आहे. कारण बरेचसे कामगार प्रत्यक्ष कामाला सुरूवात करण्याअगोदर अग्रिम रक्कम उचलतात. तसेच प्रत्यक्ष कामाला सुरूवात झाल्यानंतर दर आठवड्याला ठराविक दिवशी खर्ची घेतात व संपूर्ण हंगामानंतर शेवटी पूर्ण हिशोब केला जातो. अशावेळी त्यांनी उचललेली रक्कम एकूण झालेले काम त्याची मजुरी या सर्वांची वेळवेळेची नोंद ठेवणे आवश्यक आहे. ह्या नोंदी कामगार व मालकांकडे असणे आवश्यक आहे

त्यामुळे आर्थिक फसवणूक होणार नाही.

- ७) ह्या व्यवसायांमध्ये हंगामामध्ये हजारो मजुर काम करत असतात आणि कित्येक वर्षे हे मजुर हीच कामे करतात. पण ह्या मजुरांची शासन दरबारी कुठल्याप्रकारची नोंद ठेवली जात नाही. म्हणून ह्या मजुरांची शासन दरबारी नोंद असावी.
- ८) जर ह्या व्यवसायातील कामगारांची व्यवस्थित नोंद ठेवली तर त्यांची कामगार सोसायटी स्थापन करता येणे सहज शक्य होईल. त्यामुळे त्याचा फायदा कामगारांना होईल.
- ९) कामगारांची नोंद ठेवल्यामुळे अनधिकृत व्यवसायांना प्रतिबंध होवून शासनाला योग्य तो महसूल मिळेल.

सारांश :

भारतासारख्या शेतीप्रधान देशात शेती हा व्यवसाय हंगामी स्वरूपाचा आहे. त्यामुळे ह्या व्यवसायावर अवलंबून असणाऱ्या कामगारांना शेती हंगामानंतर रोजगारासाठी स्थलांतर करावे लागते. शेती हंगामानंतर हे कामगार वीटभट्टी, रेती खाणकाम मासेमोरी अशा अनेक व्यवसायांमध्ये रोजगारासाठी हंगामी स्थलांतरीत होत असतात. त्या ठिकाणी काम करताना व वास्तव्य करताना अनेक समस्या व अडचणींना सामोरे जावे लागते. त्याचा एकूण परिणाम त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक व शारिरीक जीवनमानावर होताना दिसतो.

संदर्भ :

- १) लघु उद्योग अंक १९८७
- २) लघु उद्योग दिवाळी अंक १९८८
- ३) गावगाडा - गि. ना. अत्रे
- ४) भारतातील आदिवासी जीवन आणि संस्कृती - डॉ. संजय सालीवकर, श्री. मंगेश प्रकाशन - नागपूर
- ५) भारतीय आदिवासी विकासाच्या समस्या - डॉ. प्रभाकर गांजे, गोदावरी प्रकाशन - औरंगाबाद
- ६) वीटभट्टी व्यवसायाचा अभ्यास - एम् फिल साठी शोध निबंध, प्रा. प्रकाश घरत
- ७) संकेत स्थळे - आदिवासी जीवन विषयक कायदे वन जमीन विषयक कायदे